

Халк ўзини бошқаришга ўргангандагина етук фуқаро бўлишга муносибдир. Озодлик, аввало ўз-ўзини бошқаришга кодирликдир. Ўз-ўзини, фикр ва хис-туйғуларини, ўз ички "тўполонлари"ни бошқаришга ўрганган кишиларгина ўзгаларни, ўз мамлакатини бошқара олади.

Николай БЕРДЯЕВ

Туркистонда мухторият тузиш гоёси, февраль инқилоби берган озодликдан сўнг пайдо бўлган эди. Бу фикр дастлаб 1917 йилнинг 12 ноябрида «Шўрои уламо» жамиятининг раҳбари Шерали Лапин раҳбарлигида Тошкентда бўлиб ўтган «Мусулмон жамоаларининг бирлашган йигини» да расман ўртага ташланган. Бу таклифни миллий савдо буржуазияси, ўлкада эндигина шаклланаётган саноат буржуазияси вакиллари, демократик ўзгаришлар тарафдори бўлган мусулмон зиёлилари ва рухонийлар билан бир каторда қуйи меҳнаткаш табақа вакиллари ҳам қўллаб-қувватладилар. 1917 йилнинг 26—29 ноябрида Қўқонда Ўлка мусулмонларининг IV фавкулудда курултойи чақирилади. Курултой ноибларининг асосий қисмини эндигина тетапоя бўлаётган миллий савдо-саноат буржуазияси вакиллари ҳисобланмиш, янги дунё кўрган савдогарлар ва рухонийлар ташкил этарди. Кўпчилик ноиблар мустақил демократик мусулмон давлатини тузиш, кўшни давлатлар билан сиёсий-иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш гоёсини илгари сурдилар. Ноиблар Туркистон жаҳон тараккиётдан узилиб қолганлигини тушуниб етган, тараккиётга тўскинлик қилаётган ҳар қандай эски кучларни синдириш ва янги илгор унсурларнинг ривожланишига йўл очиш тарафдори эди. Очик овоз бериш йўли билан курултой хайъатига Убайдулла Хўжаев, Мустафо Чўқаев, А. Махмудов, Юргули-Огаев, Саломан Гердцфельд, И. С. Шоҳиахматов, Камолқори, Ақаев, Кичқимбоев, Абдурахмонбек Ўразаев, Пилиев, Каримбоев, М. Бехбудий сайланди. Съезд кун тартибига иккита масала қўйилади. Биринчи масала: «Туркистоннинг жануби-шарқий иттифокка қўшилиши тўғрисида» бўлиб, делегатлар учун қутилмаганда пайдо бўлди ва анча мунозара тугдирди. Иккинчи масала: «Туркистон мухторияти тўғрисида» эди. 27 ноябрь куни эрталаб съезднинг очилишида шахар хокими қуйидагича

фикр билдиради: «Туркистон мусулмонларининг IV Ўлка съездини чин калбдан кутлайман ва съезд Туркистонга мумкин қадар кўпроқ фойда келтириб, Туркистон тарихида чуқурроқ из қолдиришини истайман... Шубҳасиз, Туркистонга эркин мухторият керак», деб таъкидлади. (Қаранг: П. Алексеенков. «Кокандская автономия», Тошкент, 1931 й., 21-бет.) Биринчи масала юзасидан ўтган бахсларда депутатларнинг бир қисми иттифокка киришни маъқулладилар.

Иқтисодий жихатдан иттифокка кириш фойдали эди. Чунки ўлкага Шимолий Кавказ ва Оренбургдан дон маҳсулотлари келтирилди. Айни вақтда Туркистон ўз пахтасини уларга сотиши мумкин эди. Устига устак «Жануби-шарқий иттифок» ҳудуди аҳолисининг катта қисми ислом динига эътиқод қиларди, бу сабаблар иттифокка киришни яқинлаштиради, иккинчи гуруҳдагилар Туркистоннинг яна мустамлака бўлиб қолишидан ҳавотирда эдилар. Бу гуруҳдагиларнинг фикрларидан мисоллар келтираемиз: «Қазаклар азалдан самодержавиенинг суянчиги бўлиб келган. Улар халқимизни қанчалар азобуқубатга дучор қилмади. Қазаклар доимо инқилобга қарши чиққан. Хозир ҳам қазаклар тепасида подшо тузумини қайта тикламоқчи бўлган Қрасновлар, Қарауловлар, Қелидинлар турибди-ку! Улар Олмония билан урушни галабагача давом эттирмоқчи, Истам-булни забт этиб Ок-София черковини қайта тикламоқчи. Уларнинг биздан ёрдам сўраб мурожаат қилишига ягона сабаб — ўз мақсадлари йўлида фойдаланишдир. Биз улар билан бирлаша олмаймиз».

Съездда тартиб йўқола боради. Раислик қилувчи тажрибасизлиги туфайли тартиб ўрнатолмайди ва у қурултой мажлисини ёпик деб эълон қилишга мажбур бўлади. Жануби-шарқий иттифокка кириш эса эртаси кунга қолдирилади. 27 ноябрь куни узок тортишувлардан сўнг бўлгувси давлатнинг иқтисодий ҳолатини ҳисобга олиб, иттифокка кириш ҳақида қарор қабул қилади.

Съезд кун тартибидаги иккинчи масала юзасидан мунозаралар съезднинг кечки мажлисида ва 28 ноябрь кунги эрталабки мажлисда давом эттирилди.

Бутунрусия Мусулмонлар Қенгаши МКнинг аъзоси, депутат Убайдулла Хўжаев маърузасида қуйидагиларни қайд этди. «Русияда хозир ҳақиқий ҳуқумат йўқ. Русия империяси музофотида ҳамма миллатлар большевойларга қарши қурашга бел боғладилар. Бутунрусия таъсис мажлисининг қақирилишига ҳеч қандай умид йўқ...» Ва маърузачи зудлик билан Туркистонни мухторият бошқарувига ўтишга, депутатларни большевойларга қарши қурашга қақирди».

Депутат С. Юсупов (Русиядаги воқеалар тўғрисида, айниқса, большевойларнинг ноқонуний ҳатти-ҳаракатлари, зўравонликлари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтгач). Туркистон мухторият ҳуқуқини олишга хозир тайёрами? Ва ўзи жавоб беради: албатта тайёр эмас, лекин бундан мухторият эълон қилишимиз керакмас деган ҳулосага бормаслик лозим. Озод яшашни хоҳпаймизми? Демак, Туркистонни мухтор жумҳурият деб эълон қилмоқ керак.

Депутат Содикбоев: Большевойлар Туркистонни мухтор жумҳурият деб эълон этмас эканлар, унда мухтор жумҳурият деб эълон қилишимизга қаршилиқ кўрсатмасинлар. Оврўпаликлар бизнинг ички ишларимизга аралашмасинлар. Чунки ислом дини давлатни демократик тарзда бошқаришга қарши эмас-ку.

Депутат Аминхон Тўра: Туркистон 50 йилдан буён Русия ҳуқумати кўли остида. Руслар босиб олгач, ерли аҳолининг диний, миллий суд ишларига дарров аралашмаса-да, аста-секин ўлка ҳаётининг ҳамма жабҳаларига кўл чўза бошладилар. Февраль инқилобидан сўнг Туркистон халқи озодликка эришдик, деб ҳурсанд бўлганди.

Большовоилар хокимият тепасига келгандан сўнг зудлик билан мухторият эълон килиш зарурати тугилди. Айтишларича, большовоилар уруш эълон килармиш. Майли, лекин улар туркий мусулмонлар диний, миллий хукукларини химоя килиш учун кондан (ўлимдан ҳам — Ш. Д.) кўркмаслигини унутмасинлар.

Съезд Туркистон тараккиётини белгилаб берувчи тарихий хужжатлар қабул қилди. Қабул қилинган қарорларда демократик қайфиятдаги мусулмон зиёлиларининг фикрлари ҳам ўз ифодасини топди.

Муфтий Махмудхўжа Бехбудий ўз маърузасида съезднинг Туркистон халқлари тарихида улкан ижобий, тарихий ходиса ва бурилиш даври эканини таъкидлаб, «Съезд-димиз қабул қилаётган қарорлар шунинг учун ҳам ахамиятлики, унда Туркистон аҳолисининг оврўпалик вакиллари ҳам иштирок этмоқдалар», деди. М. Бехбудий съезд раёсатида мусулмонлар билан бир қаторда насроний гуруҳларнинг делегатларидан ҳам вакиллар бўлишини ёқлаб чиқди. Уни вилоятдан келган депутатларнинг кўпчилиги кўллаб-қувватлади. Кўконлик бир депутат М. Бехбудий фикрини давом эттириб, қуйида-гиларни кўшиб қўйди: «Биз съезд хайъатига вилоятлар бўйича эмас, балки қайси динга мансублиги ва миллий этник гуруҳларига қараб, кенг фикрли, билимли ва ишбилармон кишиларни сайлашимиз керак». Натижада демократик мусулмон зиёлилари талаби билан Туркистон аҳолисининг оврўпалик қисми вакиллари ҳам съездда тенг ҳуқуқли бўлиб иштирок этдилар.

1917 йилнинг 28 ноябрида, съезд қабул қилган резолюцияда қуйидагилар ўз аксини топди. «Съезд Туркистонда яшаётган халқлар иродасини ифода этиб, Буюк Русия инқилоби берган миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи»дан келиб чиқиб, Туркистонни Россия Федерацияси таркибидаги маъмурий мухтор жумҳурият деб эълон қилди. Мухторият ҳуқуқи Туркистон таъсис мажлисида қонунлаштирилди ва Туркистондаги қамсонли миллатлар, элатлар ҳуқуқи химоя қилинажаги тантанали равишда эълон этилди. Тузилган ҳуқуқат ўз номини 28 ноябрь қуни «ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ» деб атади. Бутунрусия таъсис мажлисида Туркистоннинг мухторият ҳуқуқи расман тан олинди талаб қилинди.

Съезд Бутунрусия таъсис мажлисини чақирдиш, қабул қилинган қарорларга муво-фик бутун хокимиятни тўлалигича «Вактли Туркистон Шўроси» ва «Туркистон Халқ Бошқаруви» ихтиёрига беришни талаб этди. Бутунрусия таъсис мажлисига борадиган Туркистон Вактли Шўросининг таркиби 32 депутатдан иборат эди. Депутатларнинг учдан бир қисмини оврўпалиқлар ташкил этди. Чунки мухтор ҳуқуқатнинг юқори идораларида йирик этник гуруҳларнинг ўрни қафолатланган эди.

«Съездда делегатлар иқтисодий масалаларга ҳам алоҳида эътибор берди. Мухтор жумҳурият инглизлардан харбий ёрдам билан бир қаторда иқтисодий ёрдам ҳам олажагини, жумладан ўлкада очлик ҳуқм сураётган бир вақтда тайёрлов нархи бўйича нон харид қилиш, озик-овқат маҳсулотлари, жумладан нон маҳсулотларини пахтага, жунга алмаштириш тўғрисида келишиб олинди».

Бўлажак давлат мафқурасида ислом дини гоёлари ҳуқмронлиги тан олинганди. «1917 йил сентябрь ойидаги «Ўлка мусулмонларининг Олий Кенгаши»да мусулмонлар ўз ҳуқуқини аниқлаш йўлида, умуминсоният тараккиётига етишишда Қуръон ва шариат қонунларида кўрсатилганидан бошқа тўғри йўл йўқ», деб таъкидланганди. Съезд ўз ишини яқунлаш арафасида қонун чиқарувчи ва назорат қилувчи парламент аъзоларини сайлади ва яна бир қарра Туркистон мухтор жумҳурият деб эълон қилинганини тантанали равишда тақдорлади. Депутатлар бу сўзларни тик туриб тингладилар, худога

шукроналик билдириб, «Куръон» сураларидан тиловат килдилар.

Кўкон шахрида эълон килинган мухториятнинг микёси кун сайин кенгая борди ва бутун Туркистонга ёйилиб, Туркистон мухториятига айланди.

Турли сиёсий окимлар мухториятга турлича муносабатда бўлдилар. Ўлкадаги социал инкилобчилар, кадетлар (конституцион демократлар) ва хаттоки харбий халк бошқаруви ёки Губернатор канцеляриясининг чиновниклар ташкилоти ҳам уни Туркистондаги ягона конуний хокимият эканлигини тан олдилар.

«Улуг Туркистон» газетасининг 1918 йил 19 январь сонидан берилган хабарга караганда, 1918 йилнинг 7—10 январидан Кўкон шахрида Туркистон социал-инкилобчилар партиясининг II съезди бўлиб ўтади. Съездда Кўкон, Скобелев, Андижон, Марв, Самарканд, Ашхобод, Кизил Арвот шахарлари ва нефть конларидан вакил бўлиб келган делегатлар катнашадилар. Съездда Туркистон мухториятини ёклаш хақида бир овоздан қарор қабул қилинади.

Мухториятни қўллаб-қувватлашга бағишланган намойишнинг энг каттаси 13 декабрь куни Тошкентда бўлиб ўтади. Бунгача Туркистон ХКСининг ҳам, хукумрон партия маъмуриятининг ҳам Кўкон мухторияти ва Тошкентда ўтказиладиган байрам митингига муносабати унчалик аниқ эмасди. Шунга қарамайдан ТошСовет митинг ўтишига рухсат беради ҳамда шахарда тўла тартиб сақланишини шахар гарнизони бошлиги Стасиков зиммасига юклайди. Аммо тинч ўтаётган намойишнинг қонли тугашига капитан Фролов бошлик шахар харбий бўлинмаси сабаб тугдиради. Фроловчилар намойишчиларнинг Қудратли тўлкинидан фойдаланиб, Туркистонни мустамлака холида сақлаб қолмоқчи бўлган ва мусулмонлар билан насронийлар ўртасида жанжал чиқаришга устаси фаранг граф Г. Доррерни овоз килмоқчи бўлган эдилар. Қонли тўқнашувда намойишчилардан 15 киши, аскарлардан бир киши ўлдирилади.

...Ўн саккизинчи йилнинг киши Кўкон учун ниҳоятда оғир келди. Кўконда рўй бераётган воқеалар қилқиласи бутун Туркистонни қамраб олди. Шахарда икки хокимиятчилик ҳукм сурарди. Кўкон Шўроси ва мухторият ҳукумати ўзларича бир-бирига зид қарорлар чиқарар ва ўзларича иш тутарди. Кўконда бўлаётган воқеаларнинг асл моҳияти қуйи табақа вакиллари онгига сингиб улгурмаганди. Кўкон шахар Шўроси шахарнинг янги қисмида хокимлик қилиб, асосан темир йўл ва пахта заводларида ишлайдиган оврўпалик ишчиларга, шахар гарнизонига, Кўкон қалъасидаги (қибча Кўкон хони Ўрда-си) подшо армиясининг халича уй-уйларига тарқалиб улгурмаган аскарларига суянарди. Қалъада доимий яшаётган аскарлар сони бор-йўғи 16 киши эди. Подшо армиясининг қолган-қутган аскарлари қорин ташвиши билан Кўкон атрофида изғиб юрарди. Са-маркандда эса (хазирги Хўжанд атрофида) жаҳон урушининг 8 мингдан ортиқ харбий асирларини 8 та аскар қўриқларди. (Биринчи жаҳон урушининг 41 минг 285 та харбий асири Туркистонда сақланарди.)

Шахар гарнизонидаги қуролларнинг бир қисми шахар думасининг қарори билан мухтор ҳукумат фойдасига мусодара қилинганди. қалъадаги эгасиз ётган қўроллар ишчиларга тарқатилди. Ва қалъадаги қуролли кишилар сони 33 тага етказилди.

Февраль ойининг бошларида Кўконда рўй бераётган воқеалар анча жиддий тус олган эди. 11—12 февралга ўтар кечаси бир гуруҳ номаълум кишилар қалъага бостириб кирдилар. 12 февраль куни қалъадагиларга Сазонов Тошкентдан олиб келган қуролларни тарқатди ва кечгача қалъа химоячиларининг сони 400 кишига етказилди. 13 февраль куни эса қалъадагиларга Андижон ва Скобелевдан 120 та яхши қуролланган аскар, Перовскдан эса 80 та аскар ёрдамга келди. Уч-тўрт кун ичида қалъа

химоячиларининг сони 600 дан ошиб кетди.

Туркистон мухторияти илдизига кай тарика болта уришни билолмаётган кизил гвардиячилар, ниhoят хар хил миш-мишлардан усталик билан фойдаланади. Буни кир ниятли Сазоновнинг хотираларидан хам билса бўлади.

«Кўкон ҳукумати ва Кўкон вокеалари аста-секин жиддийлашиб, кучайиб борарди. Посетовскадаги съездга кадар, марказдан келган Ислом Шоҳиахматов Туркистон мухториятининг имкониятлари хакида оташин нутк сўзлади.

...Мухтор ҳукумат Советлардан мусулмон делегатларини чакириб олди (улар Советларда кўпчиликни ташкил киларди) ва улардан, жангчи хамда дехконлардан иборат парламент яратди. Бойлар куролланаётган эмиш, мухтор ҳукумат кандайдир жангга тайёрланаётганмиш, аллакаерлардан куроллар олаётганмиш деган узун-кулок гаплар юрарди. Хакикатан хам махаллий бойлар ва ахолининг бадавлат катлами банклардан пулларини олардилар. Темир йўлчиларимиз мухтор ҳукумат номига келаётган юкни текшириб курол-ярог топган эмиш, деган гаплар кулокка чалиниб турарди. Вакт ўтган сари бундай гаплар кўпаяверди. Кўкон ҳукумати Советларсиз буйруklar чикара бошлади. Туркистон халклари бу буйруklarга сўзсиз итоат этиши хакида овозалар таркатдилар. Шундай килиб, Кўкон ҳукумати Совет ҳукуматининг обрўйига путур етказа бошлади.

Ўлкада шундайин нозик ахвол ҳукм сураётган бир вақтда, аввалига Ашхободда темирйўлчиларнинг 3 съездига, сўнгра Тошкентда Советларнинг съездида иштирок этишимга тўгри келди.

Съезд ўтаётган вақтда, Кўкон Советининг раиси Бабушкин топшириги билан келган 2 аскар мен билан учрашди ва Тошкентдан куролли ёрдам кўрсатиш зарурлигини айтиб, Кўкон мухтор ҳукумати хужумга тайёрланаётгани тўгрисидаги номани менга топширди. Агар Тошкентдан ёрдам юборилмаса Бабушкиннинг ўзи Тошкентга келиши мактубда таъкидланган эди. Мен ахвол тўгрисида Тоболинни вокиф этдим. Тоболин Кўкондан келган аскарларни кабул килди. Калъа доругаси (комендант) Якименкони чакирди ва бизларга 300 та милтик, пулемёт ва бошка курол-ярог беришга рози бўлди.

Мен Кўконга куролларни сездирмасдан олиб бориб Мешенковга топширишни маслаҳат бердим, чунки Кўкон калъасининг доругаси Зинченко ишончсиз киши эди.

Ўзимни ростлаб олдим ва уч кундан кейин Кўконга жўнадим. Кўконга кириб боришимиз арафасида паровозчилар бригадасида маъруза килдим. Гўё шаҳарда осойишталик ҳукм сурарди. Кўшнилариимизнинг айтишларига караганда, тунда шаҳарда отишма бўлганмиш. Мен вокеани билиш учун станцияга бордим. Станцияда темирйўлчилар билан Коновалов ва Рилов бирга экан. Бабушкин тунда мухториятчилар рус зобитлари бошчилигида уларга кандай хужум килганини сўзлаб берди... Кискагина бўлиб ўтган отишмада катнашишга тўгри келди. Кизил гвардиячи сокчилардан бирига ўк тегиб нобуд бўлди. Бабушкин хотини билан панарок жойга яшириндилар. Кўчада гўёки, хаммаёк жимжит, хамма ўзи билан ўзи овора эди. Шаҳар телефон станцияси ишлама-ётганди. Отишмани ким бошлаганини аникламок зарур эди. Темирйўлчилар менга ва Николаенкога (партиясиз) мажлисга катнашиш учун мандат беришди.

Биз шаҳар телефон станцияси томон жўнадик. Телефон хизматчиларининг деярли хаммаси жой-жойида, янги шаҳар алока тармоги ажратилган. Мен алокачи аёлга «Эски шаҳарни узиб, Янги шаҳарни уланг», деб буйрук бердим. Алокачи аёл эса бизга иккила-ниб, Янги шаҳарни кўшолмаслигини айтди. Маълум бўлишича, кечаси рус зобити бошчилигида бир кисм келиб, Янги шаҳарни узиб, Эски шаҳарни узмасликни буюриб

кетибди. Зобитларнинг ўзаро телефондаги суҳбатидан уларнинг бири имом билан калъа томон жўнаётганини, иккинчиси эса телефон станциясида эрталабгача навбатчилик килишни зиммасига олганини англадим. Улар 73-ракамга телефон килишни келишиб олишди. Бу Кўкон мухторияти ҳукуматининг телефон раъами экан.

Энди ҳаммаси тушунарли бўлди. Кўкон ҳукумати ҳужум тараддудида. Мен телефончи жувонга: «Эски шаҳарни узиб, Янги шаҳарни уланг», деб буйруқ бердим. Ва 73-ракамга кўнгирок килиб ҳукумат аъзоларидан бирортаси борми, деб сўрадим, аксига олиб ҳеч ким йўқ экан. Телефонда гаплашган кишига ҳукумат аъзоларининг бирортаси билан соат 4 ларда гаплашмоқчи эканимни айтдим.

Калъага кириб берганимизда бир неча марта ҳужум килиб, уни анчагина вайрон қилган эканлар. Калъа доругасини бизга нисбатан хоинлик қилган учун қамаб қўйибди. Темирйўл станциясидан туриб, Бабушкин нома юборибди. Унда «Зигель, Чўкаев ва унинг қотибини камокка олишлар», деб ёзилган экан. Иккала кизил гвардиячи аскар билан бирга уларни камокка олиш учун жўнадим. Зигель ҳам, Чўкаев ҳам уйларида йўқ экан. Уйлари роса тинтув қилдик. Қотибини уйдан топдик ва уни калъага олиб келдик. У бизга мухтор ҳукумат аъзоларининг рўйхатини ва рус зобитларининг исм ша-рифларини айтиб берди.

Телефон станциясида қодган Николаенкога 12 кишини ёрдамга юбордим. Телефонда келишиб олганимиздай соат 4 ларда экипаж келди. Мен ва Николаенко жин кўча бўйлаб йўлга чиқдик. Бизнинг йўлдошимиз мусулмон бўлиб, Шўроларнинг собик аъзоларидан экан. Йўл-йўлакай суҳбатлашиб келдик. Унинг айтишича, мухтор ҳукуматнинг ихтиёрида қурол-яроғ ва одамлари жуда кўп бўлиб, уларни шакарда нафакат сартлар ва қирғизлар, балки, тожиклар, форслар, лазгинлар ҳам қўллаб-қувватлаётган экан.

Кўкон мухтор ҳукумати Эски шаҳардаги оврўпача услубда қурилган энг катта уйда, собик «Проводник» фирмасининг биносида жойлашган эди.

Бизни М. Чўкаев юзида илик табассум билан кутиб олди ва дастурхонга, чойга таклиф қилди. Умуман меҳмонга бўлгандай муносабатда бўлди. Сўнгра кимлигимизни ва нима учун келганимизни суриштирди. Биз унга кечаси рўй берган воқеани айтиб берганимизда, унинг ранги оқариб тутакиб кетди ва ёрдамчисини чақириб, унга баланд овозда: «Мен ҳукумат бошлигиман, менинг руҳсатимсиз нималар бўляпти? Ахир бизнинг Шўро ҳукумати билан тинч-тотув яшаш тўғрисида қабул қилган қароримиз бор-ку!» деб бақирди. Шу вақт мен гапга аралашдим: «Келишиш кеч эмас, рўй берган воқеани текшириш ўз йўли билан, яхшиси музоқарани давом эттирамиз. Келишлар, сизлар нимани талаб қилсангиз, бизлар ёзиб оламиз. Қўриниб турибдики, сизлар монархист эмас, озодлик тарафдорисизлар». Шунда М. Чўкаев: «Озодликни сизлардай қўллаш бизга тўғри келмайди, тўғри, сизнинг миллатингиз маданиятли, сизларнинг бунақанги озодликларингизга бизнинг мусулмон халқимиз чўкиб кетади», деди... Николаенко қотиб сифатида талаб бандларини ёзиб ола бошлади. Жумладан, 7-бандда «Суд юритиш ва ҳуқуқий норма қоидалари Шариатга асосланиб, ер масаласи ўз холича қолдирилсин, аёлларнинг юзи очилмасин, одатдагидай эрига тобе қолдирилсин ва хоқозолар», дейилганди. Сўнгра у Кўконда оврўпаликларнинг фақатгина маданиятли қатламни, яъни, темирйўлчилар, телеграфчилар ва бошқаларни қолдириш таклифини қиритди. Уларга катта маош тўлашга ваъда ҳам берди.

Шунда Юсуф Давидов қиборлик билан: «Бу ерда нима қиласизлар», деди. Бундан Чўкаев хаяжонланиб: «Ҳукумат бошлиги менман-ку! Биз Шўролар ҳукумати олдига ўз талабларимизни қўйиб, улар билан келишиб оламиз», деди. Юсуф Давидов яна:

«Кўйсангиз-чи!» деб Чўкаевнинг гапини бўлди. «Биз бу шартларни тан олмаймиз», деди ва Николаенкодан: «Сиз ким бўласиз?» деб сўради. Мен унга мандатимни кўрсатдим. «Мен ҳам расмий шахсман ва расмий равишда айтаманки, сизлар билан келиша олмаймиз». Мен унга биродаркуш бўлиши аник экан-да, дедим. «Катта кетманг, сизлар билан ва сизларнинг халкингиз билан ҳисоб-китоб килишга бизнинг кучимиз етади», деди Ю. Давидов.

Нима ҳам килардик. Биз келишолмай курук кайтдик. Мен калъадагиларни огохлантириш учун у ёкка бордим. Кейин янги Ревкомга (инкилобий кўмита) музокара якунлари тўғрисида ҳисобот бердим. Темирйўлчилар билан умумий йигилиш ўтказдик ва Ревком аъзоларини сайладик. Ревком аъзолигига Коновалов, Рилов, Николаенко ва мен сайландим. Уларнинг кўпчилиги харбий эмас, харб ишига укувсизрок эди. Менинг мажлис ахлига берган ҳисоботимдан сўнг кўпчилик жанг киламиз, деган фикрни олдин-га сурди. Эс-хушни жойга кўйиб, шошмасдан иш килиш керак эди. Курол-яроғлар бизда жуда кам, бор-йўги 50 кишида бор, холос. Гарнизонда 38 кишимиз, шахар ташқарисида 8 минг чехословак харбий асирлари бор... Ким билади, уларнинг қайси томонда туриб жанг килишини. Эски шахар бизга нотаниш. Бунинг устига харбийлар орамизда жуда камчилик. Демак, уришишдан фойда йўк. Калъани мудофаага тайёрлаш, Тошкент ва Скобелевдан мадад кутишга қарор килдик.

Хохлаймизми, йўкми, биз шундай йўл тутишга мажбур эдик. Бир кишини навбатчиликда қолдириб, қолганларимиз мудофаа ишлари билан овора бўлдик. Кечаси соат 3 ларда Месхи мени уйготиб: «Йўл берди, Осипов келяпти», деди... Янги сайланган ревком раиси Тошкентга, Колесовга ўзининг сайланганлигини ва Кўконда бўлаётган воқеалар тўғрисида телеграмма берди.

Поезд етиб келди. Мен уларга чой, нон хозирлаб кўйгандим. Аскарлар шовкин кўтариб: «Биз сартларни тинчитиб кўямиз!», деб ховликиб кириб келдилар. Осипов билан унинг қисм замбаракчиси Пономарёв ҳам келган экан. Яхши курулланган 120 киши ёрдамга келишди. (К. Осипов Скобелевдан 4 замбарак, 5 пулемёт билан келади. У Скобелев харбий дружинасининг командири эди — Ш. Д.) Мен Осипов билан келишиб олдим. Курол-яроғларни сездирмасдан калъага жойлаштирдик. Осиповнинг талаби билан ревком калъанинг доимий вакили сифатида мени ва Николаенкони унинг ихтиёри-га берди. Калъага ёрдам бериш учун Удалов, Беленко, Шишков, Вершининлар ҳам келишди. Бизга Осипов кўмондонлик килди. Артиллериячиларга Пономарёв бош бўлди. ...Биз мажлис ўтказдик ва Кўкон ҳукуматига қуйидаги мазмунда кескин талабнома беришни келишиб олдик:

1. Эртага кундуз соат учгача курул-яроғларни Воскресенский майдонига олиб келиб топширсин;
2. Мухтор ҳукумат таслим бўлсин ва Шўро ҳукумати тан олинсин, — деган талаблар бор эди.

Шундай қалтис вазиятда темирйўлчилар орасида интизом бўшлиги сезилиб қолди. Улар гоҳ ревком буйругини бажармасди, гоҳ маст-аласт бўлиб дайдиб юрарди.

Темирйўлчилар йигилиш ўтказдилар. Мажлисда мудофаамизнинг нозик томонлари тўғрисида гап-сўзлар бўлди. Хўжанд томондан хужум хавфи борлиги сабабли, Хўжанд кўпригини портлатиш ёки портлатмаслик масаласи кўрилди. Агар кўприк портлатилса, Тош-кентдан бизга нон ва озик-овқат маҳсулотлари келмай қоларди. Бу масалада бахс анча Кизиди. Николаенко кўприкни портлатмасликни каттик туриб талаб қилди. Биз уни Ревком тарқибидан чиқардик ва Чаплигинни сайладик. Ревком каттик туриб шундай

буйрук берди. «Хўжанд кўприги портлатилсин, каршилиқ кўрсатганлар отиб ташлансин!» Эртасига Биленко ва мен талабномани топширгани бордик. Бизни яна Чўкаев илиқ кутиб олди, дастурхонга таклиф қилиб чой узатди. Биз албатта рад этдик ва унга хат-жилдни бердик. У хатжилдни очиб ўқиди ва бошқа нозирларга узатди. Менимча, унинг ёлғиз ўзи бундай саволларни хал этишга вақолати йўқ экан.

Биргалиқда соатларимизни тўғриладик ва вақтни белгилаб орқага қайтдик. Чўкаев яна бизни эхтиром билан кузатиб қўйди ва ярим йўлгача сокчи ҳам берди. Соат 3, шаҳарда жимжитлик, ҳеч ким Воскресенский майдонига келиб куралини ташламапти. Фақат алла айтаётган аёлнинг овози элас-элас кулоққа чалинади. Соат 3 яримларда «Проводник» томон замбаракдан бир неча марта ўқ уздик. Шаҳарни вайрон қилмасликка қарор қилдик ва ҳукуматнинг яна бир кун ўйлаб қўриши учун муҳлат бердик.

Қалъадаги сокчиларнинг сонини кўпайтириб, уларни сергакликка чақирдик. Умуман, Осипов қарбий ишларни яхши йўлга қўйди. Эрталаб Осипов қарбий қўчларимизни уч гуруҳга бўлди ва 40 кишини ўзи билан бирга олиб, Эски шаҳарга мухтор ҳукумат вакиллари қамолқа олиш учун йўл олди. Иккинчи гуруҳ эса қар эқтимолга қарши қалъани қўриқлаш учун қолди.

Қалъа мудофаачиларини асосан темирўйқчилар ва арман дашноқлари ташқил қиларди. Кейинроқ, айтишларича, айрим уйлардан тартибсиз ўқ отилганини ҳисобга олмаганда, бўлинмамиз шаҳарга эмин-эркин қириб борибди. Бизникилар ҳам ўша уйларга қарата ўқ узибди ва қичкина қуролланган тўда билан тўқнашибди. Аскарларнинг айтишича, бу жангда форслар алоҳида намуна кўрсатганмиш. Улар билан бўлган биринчи тўқнашувда 5 киши ярадор қилинибди, иккинчи тўқнашувда бир киши ўлдирилиб, 2 киши жароҳатланибди.

Бўлинмамиз анча вақт ҳаяллаб қолди. Қоронгу тўша бошлади, улардан эса ҳамон дарак йўқ. Телефон станциясидан «Биз томонга мусулмон отряди қеляпти, нима қилай-лиқ?» деб шошилишч телефон қилдилар. Мен уларга «Электрнинг ажратиш, ҳамманг уй-уйларингга тарқалишлар», деб буйрук бердим.

Монтёр станциядан зарур иш қуроллари билан ёнимизга етиб қелди ва қалъани станция билан қайта улади.

Қош қорайганда отрядимиз қорғин қолда қайтиб қелди. Мухтор ҳукумат имижимида, сездирмасдан жойини алмаштирган экан. Очик ҳужум қилишимиз учун ҳали қўчимиз қам эди. Ҳужум уюштирмасликка қелишдик. Қалъа мудофаачилари эса анча қарчаган эди. Иккинчи қуни иққала томон ҳам тинчиб қолди. Айгоччиларимиз уларнинг айгоччи-сини тутиб олибди. Уни сўроқ қилганимизда: «Сизларнинг қуролларингиз оз. Биламан, мени отиб ташлайсизлар, лекин бизникилар сизни полқингиз билан қириб ташлайди», деб жавоб берди... Қалъанинг собиқ доругаси Зинченко Тошқентдан ёрдам қелишини билмасди, қоинлиги тўфайли уни ертўлага қамлаб қўйгандик. Мусулмонлар тўнда қалъа ва станцияга бир вақтда ҳужум қилишга уриниб қўрдилар. 10 минглар атрофида қуролсиз оломон оқ қийимда қалъа томон ёпирилиб қела бошлади. Уларни орқасидан қу-ролланган форслар қувиб қелаётганди. Ярим соатлардан кейин бу ҳолат яна такрор-ланди. Ҳужумни қалъа мудофаачилари қайтардилар. Орқалиқдаги Пугас қўчасида 30 ов-рўпаликни мусулмонлар бўғизлаб ўлдирилибди. Қалъага энг яқин бўлган Верёвкин станциясидан ёрдам сўрадик. Тезда 80 кишидан иборат Перовский бошчилигида қисм етиб қелди.

Қўқон ҳукумати очик жангда енголмасликларига қўзи етиб, бошқача йўл тўта бошлади. Бизга делегация юбориб таслим бўлишни таклиф этишди: «Бизнинг қўчимиз ҳам,

куролимиз хам кўп. Казаклар бизга ёрдамга келаяпти. Сизларни кириб ташлашни хам, кон тўкилишини хам хокламаяпмиз». Албатта, биз таклифни рад этдик.

Кўкон хукумати яна делегация юбориб: «Таслим бўлинглар, мухторият таркибида энди уламо ва бойлар йўк», деб айтишди. Музокара кетаётган бир вақтда сокчи аскар-лардан бири югуриб келиб, «калъага хужум қилишяпти», деб кичкирди. Улар бизни чалгитиб, айёрлик қилган эканлар. Имкониятдан фойдаланиб, яқинимиздаги бинони керосин куйиб ёкиб юбордилар. Шамол кора тутунни биз томонга хайдай бошлади, тутун орасидан 40 га яқин киши яшириниб хужумга ўтди. Ок байроқ кўтарган турк зобити кийимидаги бир неча киши шамолдек учиб келарди. Сокчилар уларни отишга улгурдилар. Хужум кайтарилгандан кейин ўлган зобитни тинтиб кўрсак, ёнидан катта портлатиш кувватига эга бўлган 2 бомба топилди. Маълум бўлишича, унга калъа дарво-засини портлатиш топширилган экан. Дарвоза очилгач, асосий пиёда кисмлар калъага ёриб кириши кўзда тутилганини англадик.

Мусулмонларнинг яна бир айгокчисини тутиб олиб сўрок қилдик. Унинг айтишича, М. Чанишевнинг ўзи, тунда калъага хужум бошлаш учун аркондан нарвон ясаб 400 тача кишини тайёрлаётган экан. Тунда ростдан хам хужум бўлди. Биз уни кайтардик. Улар беш мартача делегация юборди. Мухториятчилар куролини ташлаб Шўро хокимиятини тан олмаса, музокара олиб боришдан бош тортишимизни айтдик. Шунда улар станцияга, ревкомга мурожаат қилибди ва харбий ишда укувсиз темирйўлчилар билан келишиб олибдилар. Келишувга биноат, «кечаси соат 12 ларда Ўрдадаги (калъада-ги) кўнгирок чалинганда, мусулмонлар калъага кириб намозимизни ўкиб, кейин таслим бўламиз,», деб айтибдилар. Осипов ва мен уларнинг бу таклифини рад этдик. ...Ок халат кийган мусулмонлар тўдаси калъа томон ёпирилиб келарди. Улар йўл-йўлакай биноларга ўт кўйиб, хаммаёкни тутунга ботирарди. Мен дашноклар ёрдамида уларнинг хужумини яна бир бор кайтардим. Бунаканги хужумлардан-биз хаддан ташка-ри чарчадик. Калъада озик-овкат етишмовчилиги хам сезила бошлади. Кейинги кун мухториятчилар яна музокара олиб боришни, ярашишни таклиф қилишди. Улар тузган делегация таркибининг тенг ярмини оврўпаликлар, колганини ерли халк вакиллари ташкил этарди. Биз яна музокара олиб боришга рози бўлдик.

Чунки Тошкентдан ёрдам кутаётган эдик. Музокаралар «Рус-Осиё» банки биносида ўтказилди. Ярашиш битимини ўтказишга келишиб олдик. Лекин мухториятчилар Янги шаҳарга ўк узишдан ўзини тия олмади. Музокараларни калъага яқинрок жойда ўтка-зилишини каттик туриб талаб қилдик ва бунга эришдик хам. Музокаралар давомида мухтор хукумат томонидан, кўринишидан оврўпалик зобитлардан бўлса керак, рус тилида эркин гапирарди. У «хамма гап харбий гуруҳда, шахсан Чанишев ерли халк устидан диктатура ўрнатмокчи. Чанишев хибсга олинмас экан, ҳеч қандай музока-радан наф чикмайди. Яраш битими имзоланаётган бўлишидан катъий назар, улар-нинг хужум қилиб колмаслигига ҳеч қим кафолат беролмайди. Агар шундай холат рўй берса, бизнинг хаётимиз гаровга тикилиб қолиши мумкин», деди ва Чанишевни кўллаб-к,увватловчилар орасида Шўро хукуматининг ашаддий душмани саналган Мулла Бой борлигини хам алоҳида таъкидлади.

Музокаранинг иккинчи куни делегациямиз кайтиб келди. Эргаш ўзини хон деб эълон қилибди. У бўйсунмаётганларни отиб ташлаётган эмиш. Калъага Гушин кириб келди ва «ҳеч қанака жиддий ҳаракат қилинмасин, эрталаб Перфильев Тошкентдан етиб келади. Казаклар куролсизлантирилди», деди. Биз Кўкон мухторияти делегацияси билан

ўтаётган музокара вақтини турли бахоналар билан чўза бошладик. Эрталаб Е. Перфильев отряди билан етиб келди (подшо армиясининг 28 ёшли собик по-ручиги, Туркистон ўлкасининг харбий комиссари — Ш. Д.). Ва шу куниёк Эски ша-харни ёндирувчи снарядлар билан тўпга тутди. Менимча, бундай қилишнинг сира харбий зарурати йўқ эди.

Эски шаҳарда дахшатли талон-торож ва ёнгин бошланди. Саросимага тушган Эски шаҳар аҳолиси орқа-олдига қарамасдан, уйлари ва қимматбаҳо молу мулкларини ташлаб жонхололда дуч келган томонга қоча бошлади. Талон-торожликда гуноҳ ишлардан аскарларни тўхтатиб қолмадик. Отиш ва ёнгинда қўлаб беғуноҳ кишилар ҳалок бўлди. Шаҳар хувиллаб қолди. Қолган-қутган аҳоли ёрдамга муҳтож эди. Биз улар учун ошхоналар ташкил этдик.

Маҳаллий буржуйлардан Потеляхов, Вадяев ва бошқалар ишчиларга пул бериш-дан бош тортибди. Уларни қамолга олиб, ишчиларга пул олиб келиш учун Тошкент-га жўнадик. Мухтор ҳукумат тор-мор этилгандан сўнг беш мартача кенгаш қақир-дик, қақат еттинчи куни йигилишга улгурдик. (Чунки, қизил гвардиячилар ўртасида тартибсизликлар ҳукмрон бўлиб, «голиб»лар етти кунгача талон-торож билан шугулланган эди — Ш. Д.) Мажлисдан ревкомни қўрқокликда айблаб суд қилдик. Ба-бушкин мажлисида сўзга чиқиб: «Ревком энг оғир кунда яширинди, қўрқоклик қил-ди», деб айблади.

Икки марта сайлов ўтказдик, иккинчисида бошовойлар қўпроқ овоз олди. Осиповни байрамона тарзда, мушаклар отиб қузатиб қўйдик. Дарвоқе, қимдир унга суикасд қилиб ўқ узди, лекин ўқ тегади. Е. Перфильев ҳам улар билан бирга Тошкентга жўнаб кетди».

Қуйидаги лавҳа ҳам (муаллифини аниқлай олмадик) Қўқонни қонга ботиришда фаоллик қўрсатган қизил гвардиячи қаламига мансубдир.

«...Бизнинг харбий қисмимиз отишмалар остида Қўқон вокзалига қириб борди ва... душман томонидан фаолроқ харбий ҳаракат бошланишини қутдик... Мана «Му-сулмонлар Харбий Шўроси» ва «Ўлка мусулмон депутатлари Шўроси» томонидан бизга тақлиф этилган қескин талаб шартлари:

1. Ишчи, дехкон ва аскар Қўқон Шўроси мусулмон депутатлари, ишчи, аскар депутатлари Қенгаши ва «Городской самоуправление» идораларидан бирлашган ҳукумат тузиш:

Ишчи, дехкон ўлка Шўроси ва мусулмон жангчиларидан 2 киши; «Шўрои ислом» жамоасидан 2 киши; «Уламо жамияти»дан 2 киши; «Городской самоуправление»дан 2 киши;

Ишчи, дехкон ва аскар депутатлари қенгашининг 4 та вақилидан иборат ҳукумат тузиш.

2. Қўқон шаҳар қалъаси мазкур унитар (манфаатдор) ҳукуматнинг бевосита назорати остига берилсин.

3. Қизил гвардиячилар қуролсизлантирилсин.

4. Мусулмон аҳолиси қуролсизлантирилсин (милиция бундам истисно).

5. Ишчи, аскар ва мусулмон дехконларининг бевосита назорати остида миллий харбий қисм ташкил этилсин.

6. Мусулмон депутатлари Қенгаши ва Халқ Комиссарлари Совети биргаликда, зудлик билан Туркистон таъсис мажлисини қақирсин.

7. Иққала томон ҳам, биродарқушлиқ воқеаларини қузатмасин ва унда иштироқ этмасин.

8. Иққала томон ҳам ўлганлар ва ярадор бўлганлар учун гина сақлаб, адоватда

бўлмасин.

9. Халк Комиссарлари томонидан тузилган йўл-йўриklar Шариат конунларига зид келса, мусулмонлар у йўл-йўриklarга амал килмайди.

10. Шартномага имзо кўйилган захоти иккала томон хам бандиларни озод этсин.

11. Ахolidан тортиб олинган молу мулklar мумкин кадар ўз эгаларига кайтарилсин. Ярашув конференцияси Раиси номига. Музокара олиб бориш учун «Рус-Осиё» банки ёнига келасизлар. У ердан сизларни мусулмон сокчилари Русия меҳмонхонасига-ча кузатиб боришади. Музокара «Канишка» дўконида ўтказилади. Музокара пайтида иккала томон хам ўк отишни тўхтатиб туришлари шарт. Жавобини кундуз соат 4 гача кутамиз.

Кўкон шахри, 16 февраль, 1918 йил. «Вакдинчалик Мусулмон харбий Кенгаши Раислигини бажарувчи (имзо)».

Калъадагилар талабнома шартларига тўпдан Эски шахар устига ўк отиш билан жавоб берди. Талабнома шартлари кабул килинмаганини сезган Эски шахар мусулмон мутаассиблари шахардаги оврўпалик ахолини бўгизлашга киришиб кетдилар. Яна мусулмон делегацияси келди ва шахарни ўкка тутиш тўхтатилмаса, ўзаро душманлик бутун ўлкага ёйилиб кетиши мумкинлигини айтдилар. «Ўлка мусулмон депутатлари Шўроси» тинчликка эришиш учун бошка чора-тадбирлар кидирмокда, деди.

Делегацияга «биз сизлар билан урушишдан кўркмаймиз», деб жавоб бердик. Шахарни яна замбаракдан ўкка тутдик. Натижада мусулмон кисмлари Скобелев томон-га коча бошлади. Шахардаги бадавлат рус кишилари хам улар билан бирга эди.

...Эски шахар аланга ичида колди. Учта харбий юришда демократия ва социализм душманлари билан кахрамонларча жанг килган кизил гвардиячилар ўзгалар молу мулкани талон-торож килишдан ўзини тийиб туролмади».

Учта харбий юришда «кахрамонлик» кўрсатган курулли инкилобчилар Кўконда ўзгалар молу мулкани талон-торож килдилар. Бу хам етмагандай арман дашноклари билан хамкорликда Фаргона водийси халки бошига тарих кўрмаган вахшийликларни солдилар. «1918 йилнинг 19—26 январида Тошкентда бўлиб ўтган «Туркистон ўлка Советлари»нинг IV съезди Кўкон мухторияти ва хукумат аъзоларини конундан ташкари, деб жория этди, хукумат аъзоларини хибсга олиш хакида карор кабул килди». Ана шу карорга биноан Кўкон конга ботирилди. Мухтор хукуматнинг 30 вакили (хукуматга алокадор бўлган шахслар) камокка олинди. Айримлари кўлга тушган захотиёк судсиз отиб ташланди. Хукумат бошлиги М. Чўкаев Фаргонага, Фаргонадан Кашкарга кочиб кетишга мажбур бўлди. Шахар бир неча кун олов ичида колди. «Ўт очиш окибатида 1000 дан ортик дўкон ва дўкончалар вайрон этилди. 1500 киши ўлдирилди». «Кўкон хукумати тор-мор келтирилгандан сўнг дашноклар гурухи Шўро дружинаси байроги остида шахарни 9 кун талади. Кўкон касалхонасида даволанаётган бемор ва ярадорлар-ни биноси билан бирга ёкиб юборди. Кўкон пахта тозалаш заводи ишчиларининг 50 таси оиласи билан пичоклаб ўлдирилган». Шакар (Кўкон)нинг 10 махалласида сўйилмаган одам колмади. Киска вақтда 10 минг кишининг ёстиги куриди. Дашноклар вахшийларча одамларнинг кўли, оёгини чопди, аёлларнинг эса кўрагини кесди. Болаларни эса жоду (беда киркадиган асбоб)дан ўтказдилар». Перфильев Тошкентга кетганидан сўнг даш-нокларнинг бир кисми калъа химоячиси сифатида колдирилган эди. Дашноклар

1915 йилги турк-арман киргинидан к.очиб, Туркистондан панох топгандилар. 1919 йилнинг май ойида Дашноқцутюн партияси Коминтерндан чиқарилади ва курулсизлантирилади.

Кўкон партия дружинасининг собик взвод командири Усмон Алиев куйидагича ёзади: «Хал килувчи февраль кунларида дашноқлар дўконларни талади, Потеляхов идорасини ёкди. Шахар роппа-роса бир ой ёнди. Ок,ибатда очарчилик бошланди». Фарғонадаги биродаркушликнинг фаол катнашчиси Матковул Матфозиловнинг ёзиши-ча, «Сўл эсерлар, дашноқлар ва бошқалар Кўкон Шўросига кириб олиб, яширин равишда хоинлик сиёсатини олиб бордилар. Бу партияларнинг махсус курулланган бўлинмаси босмачиларга қарши кураш никоби остида ерлиларга нисбатан вакшийлик килди, зўр-лади ва молу мулкни талон-торож килди». Дашноқцутюнчилар ва курулли инкилобчи-лар Сузук, Бозоркўргон аҳолисини киргинга гирифтор этди.

Киска вақтда рўй берган вайронагарчилик, талон-торож ва вахшийликлар бутун Туркистонга ёйилди. Инсоний ҳуқуқи, эътиқоди, орияти топталган халқ кўзгалди. Ва бу ҳолат халқ ҳаракатига, халқнинг оммавий қаршилиқ ҳаракатига, ўзига ҳос йўсидаги халқ норозилигига ва кўзғолонга айланиб кетди. Биз, бу миллий озодлик ва қаршилиқ ҳаракатини босмачилиқ ҳаракати, даврни эса босмачилиқ даври деб атадик. Кўкон фожиаси турли хил сиёсий партиялар ва гуруҳлар ичида жиддий норозилиқлар келтириб чиқарди ва соф виждонли кишиларни оёққа тургазди. Бу фожиадан жабрланган халқнинг қасоскорлик руҳида тарбияланган мард ўғлонлари аллақачон ҳулоса чиқарганди. Тошкент шаҳар Советининг 1919 йил 23 февралдаги йигинида «Кўкон воқеаларига дойр ва социалистик армия» деган масала муҳокама қилинади, Унда Кўконда содир этилган фожиаларга сиёсий баҳо беришга, тўғрироғи ҳаспўшлашга уринишлар бўлади. Шу ўринда ана шу мажлис маълумотномасидан парчалар келтиришни лозим топдик, (Чунки унда аждодларимизнинг кизил гвардиячилар томонидан қанчалик вахшийларча ўлдирилгани ва демократик қучларнинг фожиаларни ҳолис баҳолаши қанчалик қаршилиққа учрагани аён бўлади.)

Меньшевик-интернационалистлар фракциясининг бошлиғи ўрток ВАЙНШТЕЙН (мажлисни очик ўтказишни талаб қилади ва кўриляётган масаланинг аҳамиятига тўхталиб, куйидагича фикр билдиради): «Кўриляётган масалага ҳар томонлама сиёсий баҳо бериш бизни жуда қизиқдиради, айниқса жанговар бўлинманинг жанг пайтида ва жангдан кейинги ҳулқ-атвори, зиммасига юкланган топшириққа муносабати ва уни қандай бажарганлигини билишимиз лозим. Бу масалалар нафакат бизни, балки бутун жамиятимизни, инкилобий демократияни, ҳар қандай махфий сиёсатдан, сирли шартномалардан устун турадиган ҳақиқатни халқ оммаси билиб қўйиши керак. Шубҳали ва қайғули қолат рўй бермаслиғи учун мазкур масала очик муҳокама этилиши лозим. Кўнгилсиз ҳодиса рўй бермаган бўлса, жуда яхши, қимлардандир кўрқадиган, яширадиган нарсамиз йўқ. Агарда демократияга, инкилобга доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этилган бўлса, у бизнинг ярамиз ва жароҳатимиз деб қабул қилишимиз керак. У газак олиб кетмаслиғи учун чора-тадбирлар кўришимиз даркор. Мабодо демократия учун шармандали воқеа рўй берган бўлса, масалани очик муҳокама этиб, айбмизини тан олиб, уни ювишимиз лозим.

Е. ПЕРФИЛЬЕВ: Январь ва февраль ойида учта юриш қилишга тўғри келди. Бу учала юриш бир-бири билан узвий боғланган. Биз атаман Дутов билан жанг қилаётганимизда, унинг Зайцев ва мухтор ҳуқумат билан алоқада бўлганлигини тасдиқловчи

маълумотларга эга эдик.

Оренбург учун жанг килаётганимизда Кўконда кўзголон кўтарилиши керак экан. Айни вақтда, казаклар Эрондан Ўрта Осиё томон силжимокда эди. Улар бирлашиб, Шўро хокимиятини агдармокчи эдилар.

Халк оммаси Кўкондаги мухториятни кўллаб-куватламади. Биз ўз вақтида душманни Оренбургда тор-мор келтириб, Шўролар хокимиятини ўрнатдик ва Ўр-та Осиё томонга йўл олдик. Самарканд остонасида казакларга зарба бердик ва уларни тинчитдик.

Казакларни кўзголонга ундаган 200 тача киши шармандаларча кочиб колди.

Кўконда эса, ерли халкнинг курулли бандаси калъага хужум килибди, талабнома топширибди ва. таслим бўлишни, курулларни топширишни, кизил гвардиячиларни курулсизлайтиришни талаб килаётган экан. Биз Кўконнинг Янги шаҳар кисмида рус ахолисини ерли бандитлар бўғизлаб ўлдирмокдалар, деган хабар олдик. Бизнинг поездимиз йўл-йўлакай, йўлда учраган хар кандай калакги-касангиларни ўкка тутиб борди. Шаҳар калъаси халича кўлдан кетган йўк экан.

...Исёнчилар орасида яхши курулланган 250 тача форс бўлиб, хукумат уларга хар куни 25 сўм пул бериб турар экан. (Мухтор хукуматнинг хазинаси бўш бўлган, 60 миллион сўмлик заём чиқариб уни ҳам сотолмаган—Ш.Д.) Курулланган арман дашнокпари шаҳарда жойлашган бўлиб, форслар билан душманлик кайфиятида эди. Улар калъа ва вокзал ўртасидаги алокани ушлаб турарди.

Эрталаб, Хўжанд кўчаси бўйлаб 2000 тача ерлилар шаҳар томон бостириб келаяпти, деган хабарни олдим. Олдинда курулланган пиёдалар, уларнинг изидан болта, теша, ўрок, кетмон ва калтак билан курулланган одамлар, улар оркасидан курулланган отлиц-лар ярим халка бўлиб, курулсиз оломонни биз томонга зўрлаб, олдига солиб кувиб келарди. Наманган йўли бўйлаб ҳам, худди шундай гурух бостириб келмокда эди.

Отрядимиз 12 та артиллерия пушкасидан уларга карата ўт оча бошлади. Исёнчиларнинг катта кисми мачитга яширинишди. Менимча, улар мачитни тўпдан сакланадиган панох деб тасаввур килгандилар. Мачитни харбий истехком сифатида шаҳар калъаси билан таккослаганда жуда катта фарк килади. Масжидга карата бир неча маротаба ўк уздик. Гурухимиз ўз вазифасини бажармади. Чунки гурухимиз ёнгин чиқариб шаҳар ва ахолига катта зарар етказди. Виз шакардаги хокимиятни йўк килиб ташладик. Шаҳардаги эски хукумат рус кишиларининг хаётини саклаб қолишга кафолат беролмасди.

Мачитларни яна бир неча маротаба тўпдан ўкка тутишга тўгри келди. Кизил гвар-диячилар бўғизланган оврўпаликларнинг жасадларини кўрганда шундай тутакиб кетди-ларки, уларни хеч кандай куч тўхтатиб кололмасди, аскарлар олдиларидан чиккан хамма нарсани яксон цилиб кетавердилар. Хатто шундай х,олат рўй бердики, 5 та киэйл гвардиячи ерли бандитлернинг 200 тасини олдига солиб кувлади (цурулсиз оломонни—Ш. Д.). Отряд катта какрамонлик кўрсатди. Жанг иштирокчилари орасида бирорта ҳам кўркоги йўк эди. Биз кийинчилик билан тошкўприкни кўлга киритдик ва Эски шаҳарга ёриб кирдик. Исёнчилар тўдаси Скобелев томонга чекинишди. Бадавлат кишилар кимматбахо буюмларини, пулларини ўзлари билан олиб кочдилар, лекин нарсалари ўзларига насиб этмади. Кочаётганларни тезотар тўпдан ўк узиб, янчиб ташладик, бир кисмини эса оркага чекинишга мажбур этдик. Уларнинг кўрпа-ёстиклари, гиламлари, кимматбахо нарсалари йўлда сочилиб колди.

Туркистон мухтор хукумати деб аталган хукумат, биз боргунга кадар таркаб кетган экан. Унинг ўрнига «Ўлка мусулмон депутатлари Шўроси» тузилиб, мохиятан олдинги хукуматдан хеч кандай фаркланмасди, факатгина номи ўзгача эди, холос. «Ўлка

мусулмон депутатлари Шўроси» вакилининг айтишича, бизлар уларни ўкка тутганимиз сабабли мусулмонлар бизга карши миллий уруш эълон қилган эмиш. Мен уларга: «Биз урушдан кўркмаймиз», деб жавоб бердим. Гурухимиз Эски шахар устига яна 9 марта замбаракдан ўк узди... Шундан сўнг ок байроқ кўтариб мусулмон делегациялари келавердилар. Улар «Биз айбдор эмасмиз, у тўдалардан ўзимиз ҳам катта зарар кўряпмиз, конли тўқнашувларга улар айбдор, ўк отишни тўхтатинглар», деб илтимос қилдилар. Гурухимиз кочган тўдаларни изидан қувиб етиб тор-мор келтириши керак эди, лекин гурухимиз ва дашноқлар шахарни талон-торож қилишга берилиб кетишди. Шунинг учун ҳам гурухни бошка кучлар билан алмаштириш зарурияти тугилди.

Хозир Кўкон қандай ахволда, у ерда нималар бўляпти? Кўконнинг Эски шахар қисми тамомила вайрон этилган. Янги шахар мавзеига зарар етказилмаган. Шахардаги бадавлат рус кишилари ҳам шахарни ташлаб қочиб кетган. Шахарда катта озик-овкат эахиралари, банкида эса олтин ва қумуш пуллардан анчагина бор...

Биз зиммамиздаги ишларни яқунлаган эмасмиз. Омон қолган бандитлар ўлканинг бошка худудларида кўзгопон кўтаришга уриниб кўрмоқда. Оврўпалиқларга қарши ерли халқни қайраб, миллатчилик руҳида ташвиқот олиб бормоқдалар.

...Биз шахарда Пономарёв ва Белов бошчилигида шахар қуролли муҳофаасини туздик. Олдимизда фитначиларнинг асл қиёфасини фош этиш масаласи кўндаланг бўлиб турибди. Душманларимиз қундан-қунга хушёр тортмоқдалар. Аскарлар уй-уйларига тарқаб кетмоқдалар. Бизнинг ихтиёримизда замбараклар, снарядлар, ўк-дорилар истаганча бор, лекин одамларимиз қундан-қунга қамайиб бормоқда. Шунинг учун тезлик билан, қиска муддат ичида социалистик армия тузиш зарурияти яққол сезилиб қолди. Мен маърузамни тугатар эканман, шуни алоҳида таъқидламоқчиман: мен урушда бўлганман, қўплаб жанговар тўқнашувларда қатнашганман, лекин қизил гвардиячиларимизнинг Кўконда қўрсатган қакрамонлиқларини, мардлигини халигача қўрмаган эдим.

Агар ўзгалар молу мулкни талон-торож қилишдек шармандали ҳолат рўй бермаганида, гурухимиз ўзининг инқилобий вазифасини сидқидилдан аъло даражада бажарди, деб айтган бўлар эдим.

ВАЙНШТЕЙН: ҳисоботдан шуни англадимки, гурух бошлиғи ўрток Перфильев маърузаси юзасидан бирор жўяли фикр айтишим қийин. Унинг маърузасида киши ҳиссиё-тини қитиклайдиган ва ташвиқотнома сўзлар анчагина. Лекин Кўконда рўй берган фо-жиали воқеалар тўғрисида далиллар жуда оз келтирилди. Бизни Оренбург ва Самарқанд эмас, айнан Кўкон воқеалари қизиқтиради.

Қизиқ, синфий қураш номи билан қўтарилган инқилобий байроғимиз қаерда қолди? Руслар ва сартлар, арманилар ва форсларнинг ўзаро миллий қелишмовчиликлари ҳақидаги гаплар, мусулмонлардан қандай қилиб ҳимояланишимиз лойихаси тўғрисидаги фикрлар қулоққа қалинмоқда. Биз синфий қураш ўрнига, миллий қураш олиб бораёпмиз. Бу ахволни, шубҳасиз, табиий ҳол деб ҳисоблай олмаймиз. Лекин у мантиқан тўла, Советларнинг Туркистон ўлкасида олиб бораётган сиёсати оқибатидир.

Ўлкада мусулмонлар хошиш-иродаси билан ҳисоблашмай туриб социализм қуришга интиломоқда. Ўрток Перфильев меҳнатқаш мусулмон оммаси мухториятни хохламади, қўллаб-қувватламади, деб таъқидлаб ўтди. Ўрток Перфильевнинг ўз фикрини исботлашга асоси борми? Унинг асоси шундаки, қайсики мусулмонлар тўпдан ўкка тутилгандан кейингина ўзларини бўйсунушга тайёр эканлиқларини билдирганини назарда тутаетган бўлса керак.

Ерли халк Куропаткинга ўзларининг итоатгўйлигини ўшандай усуллардан кейингина билдирмаганмиди? Ўрток Куропаткин (Туркистоннинг сўнгги генерал-губернатори 1914—1917 й.—Ш. Д.) кўллаган усуллар билан ёндашмокни мулохаза қиляпти (залдан ола-говур кўтарилди, «Йўкол бу ердан!»).

Маърузада биз фақат миллий киргинларни кўраяпмиз: уни социализмнинг ёвуз душмани бўлмиш подшо монархияси ва ҳукумати кўллаб-қувватлаган эди.

Кайси социалист бунга ишониши мумкин? Сиз Туркистонни ташлаб чиқиб кетасиз-ми? Агар бу ерли халкнинг хокиш-иродаси бўлса-чи? Кимки бу тўғрида гапирадиган бўлса, сизлар дарров унинг овозини ўчирасизлар. Йўц, сизлар социалист эмас, ўша империалист, ўша истилочисизлар (залда шовкин, «Йўкол ярамас!» деган овоз янгради). ...Катор шахарлар ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Мана, биз интернационализм гоёла-рини, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва халқаро биродарлик гоёларини хаётга қандай тадбик қиляпмиз.

Биз Германия пролетариатини немис империалистлари билан курашда ёрдамга чақираяпмиз, лекин ўзимиз (аскарларни—Ш. Д.) бир ирдан иккинчи ирднинг устунли-гини тан олиш қайфиятида тарбияляпмиз. Нима учун Германия бизга: «Сизлар Туркистонда сартларни топтагандай биз сизларни янчиб ташлаймиз», деб айтмайди. Бошқалар хурматига сазовор бўлиш учун, бошқаларни ҳам хурмат қилиш керак. Ўрток Перфильев хиссиётимизни кўзгаб ундан фойдаланмокчи... Интернационалистлар фракцияси номидан зудлик билан рўй берган воқеани тафтиш қилиб, ўрганиб чиқувчи комиссия тузишни, инкилобнинг кизил байрогига кимки доғ туширган бўлса, оддий гвардиячидан тортиб, отряд командиригача ҳамма-хаммасини катъий жавобгар-ликка тортишни талаб қиламиз.

Биз учун айрим кишиларнинг шухрати эмас, демократиянинг виждони ва тутган йўли ахамиятлидир. Инкилобий демократия байрогидан бу доғни ювиб ташлаш керак. Айбдорлар қонун олдида жавоб беришлари лозим.

Раислик қилувчи И. О. ТОБОЛИН: Кўкон воқеалари тўғрисидаги маърузани интернационалистлар фракциясининг вакили ташвиқотнома маъруза деб атади. Лекин мен танқид қилаётган кишининг маърузасини ташвиқотнома нутқ деб атайман. Катта йиги-лишга тўғри келмайдиган гап-сўзларни қилмоқда. Интернационалистлар фракциясининг қанча аъзоси аксилинкилобчилар билан бўлган жангда халокатга учради? Аъзола-рингизнинг қанчаси жангда иштирок этди? Майли, биз улардан ҳеч нарсани, дам олишни ҳам, уйқуни ҳам, хаётни ҳам аямаймиз. Бу партияга (фракцияга) фақат танкидингиз-ни чўнтагингизга солиб қуйинг дейман, танқидни сизлардек тафтиш комиссиясида ўтирмокчи бўлаётган кўрқоклар эмас, ишни амалга оширганларнинг ўзлари қиладилар. Менимча, уларнинг ўзлари айбланувчилар курсисида ўтириб, суд олдида жавоб беришлари керак.

Маърузачи социалистик ҳукумат қандай қилиб бундай шафқатсизликларга йўл қўйди, деб савол бераяпти. Мен унга ҳозир пролетариат диктатураси даврида, ким кимни енгизи халқ бўлаётганда шафқатсизларча кураш бўлиши табиий бир ҳол, деб жавоб берар эдим. Кизил гвардиячилар ўзаро жангларда бундан ҳам каттиқ шафқат-сизликларни намоён қилди. Умуман, бундай дақиқаларда, бундаин курашда шафқат-сизлик ҳақида гапириш жудаям қулғули бир ҳол. Интернационалистлар партияси ваки-личинг айтишича, маъруза ҳеч нарса бермаган эмиш, лекин биз ундан кўп нарсаларни билиб олдик ва ҳулоса чиқардик.

...Кўконда марказдан узилиб, хаётимиз хавф остида қолганида ҳам, инкилобнинг

такдири кил устида турганида хам, ўз қарорларимизни ҳаётга тадбиқ қилаверамиз. Тўғри, айрим шахсларнинг жиной ҳаракатлари тўғрисида тўхталиб ўтмоқ керак, лекин бутун бошли кизил гвардия юзига қора чалпишга йўл қўймаймиз. Бизнинг оилавий ҳаётимизга суқилишга ҳаққингиз йўқ. Демократлар орасида сизларга ўрин йўқ. Ярат-ганга шуқурқим, ўлкани танг аҳволдан сақлаб қолувчи кизил гвардиячилар ўз вақтида ҳаракат қилишга улғурди... Ўртоқ Перфильев оғир аҳволдагиларга ёрдам беришга умидсизлиги билан қарамоқда. Менга эса умидли бўлишга руҳсат бергайсизлар. ...Социалистик армиядан ташқари бизнинг ихтиёримизда, Шўро ҳокимияти душ-манларини янчиб, йўқ қилиб ташлайдиган, ишчи ва дехқонлар ҳокимиятига қарши қучларга қарши шафқатсиз қураш олиб борадиган кизил гвардия хам бор.

...Интернационалистлар фракциясини рус инқилобининг вайсаки сиёсатбозлари деб аташ мумкин. Жангдан сўнг ўзгалар молу мулкани талон-торож қилиш, шубҳасиз, шармандали хол, лекин биз бу воқеага психологик нуқтаи назардан ёндашишимиз мумкин. Тарихдан маълумки, шунчалик катта оломон билан жангчилар тўқнашганда талон-торож бўлиши табиий бир хол, фақатгина талон-торожнинг ҳажми ва қандай бўлганлиги билан фарқ қилади, холос. Бу албатта ёвузлик.

Шу қунгача Русиянинг қамма йирик шаҳарларида тўнтариш вайрон қилиш йўли билан амалга оширилди. Биз Қоровиченко (Туркистон Вактли ҳуқуматининг ҳарбий вазири) устидан галаба қозонганимизда талон-торож деярли содир бўлмади. Инки-лобнинг илғор кизил гвардиячи гуруҳлари байроғида доғ бўлмаслиги лозим, тушган доғни эса, албатта ювиш керак.

Талон-торож ва бебошлиқни тан олиб, айбдорларни ўзларининг ижтимоий-сиёсий ташқилотларида, ҳарбий қисмларида, гуруҳларида суд қилинишини тақлиф қиламан. Ўртоқ ВАЙНШТЕЙН интернационалистлар фракцияси номидан «Қўқон воқеаси» тўғрисидаги қарорни мажлис аҳлига ўқиб эшиттиради. Интернационалистлар фракцияси аъзолари номидан, қабул қилинадиган қарорда қуйидагилар акс этишини лозим деб ҳисоблайман: Инқилобий қарбий қисмлар томонидан содир этилган талон-торож ва бебошлиқ, инқилоб демократияси байроғига доғ бўлиб тушганлиги тан олинсин. Қўқон воқеалари яхши ёритилмади, деб ҳисоблансин. Фақат воқеа содир этилган жойнинг ўзида текширилган тақдирдагина ҳақиқат юзага чиқади. Шунинг учун демократик комиссия тузилсин, айбдорлар аниқлансин, инқилобий суд олдида жавоб берсин ва жазога тортилсин.

Раислик қилувчи ўртоқ ТООЛИН меньшевик-интернационалистлар фракцияси томонидан тақлиф қилинган қарорларни расмий равишда қабул қила олмаслигини эълон қилди, сабабини тақлифлар ёзма равишда берилмади деб қўрсатди. Ва мажлис аҳли меньшевик интернационалистлар фракцияси томонидан қилинган тақлифларни рад этди.

Сўнгра большевойлар резолюцияси ўқиб эшиттирилди ва 75 делегат розилиги (17 делегат қарши овоз берди) билан большевойлар қарори қабул қилинди».

Қўқонда рўй берган февраль воқеалари ҳамон бизга қоронғилигича қолмоқда. Айрим манбаларда, 18 февраль қуни Эргаш томонидан ҳокимият тўнтариши амалга оширилганлиги таъқидланади. Менимча, ҳеч қим, ҳеч қандай тўнтаришни амалга ошир-маган. Чунки таҳликали февраль қунларида Қўқонда хам, мухтор ҳуқумат ичида хам, ягона ҳокимият қучи йўқ эди. Қўқоннинг амалдаги ҳақиқий эгаси, Қўқон шаҳар милициясининг бошлиғи Эргаш эди.

Қадимдан қолган ва қомусларда ёзилмаган ҳаётий бир қонун бор. Лашқар қимнинг

кўлида бўлса, хокимият ҳам ўшанинг кўлида бўлади (албатта, демократия институтлари ривожланмаган жамиятда). Олий лавозимга М. Чўкаев сайланган бўлса-да, мухтор ҳукумат суянган армия Эргаш кўлида эди. Шу ўринда Эргаш шахсига кискача тўхталиб ўтсак. У долгали замонда иккита Эргаш яшаб ўтди. Катта Эргаш подшо замонида та-лончилик ва ўгрилик килгани учун 20 йиллик Сибирь сурғунига ҳукм килинганди. Дар-х,акикат, подшонинг Туркистондаги маъмурлари Бобонни ҳам, Номозни ҳам ўгри, талойчи деб атаганди. Февраль озодлиги туфайли 1917 йилнинг сентябрида Эргаш сурғундан қайтиб келади. Ва у Шўро ҳукумати Кўкон шахар милицияси бошлиги лаво-зимига тайинланади. 1918 йилнинг бошларига келиб Эргаш ва унинг ёрдамчиси Хамдам ихтиёрида 1700 дан ортик куролли йигит бор эди.

1918 йилнинг март ойида Кўкон ёнидаги Бачир кишлогига кўрбошилар йигини бўлиб ўтади. Унга 40 дан ортик кўрбошилар катнашиб Эргашни «Амир ул-муслим» (Мусулмон кўшинининг бошлиги) этиб сайлайди. Ўринбосарликка Мадаминбек ва кичик Эргаш сайланади. Катта Эргаш 1918 йилнинг ёзида Маргилон шахри ёнидаги жангда халок бўлади. Кичик Эргаш эса, 1920 йили Кўконда мағлубиятга учраганидан сўнг сиёсий фаолиятдан четлашиб кетади.

Мухторият тузиш гоёси тарихимизда ўз эркини кўлга олмокчи бўлган, миллий демократик давлат тузишни ният килган ва унда хур яшашни орзу этган юкори катлам-даги бир гуруҳ ватанпарварлар ташаббуси эди. Туркистон мухторияти ҳам, Париж коммунаси каби бор-йўги 72 кун яшади. Туркистон миллий савдо-саноат буржуазияси мухториятнинг асосчиси ва харакатнинг йўлбошчиси бўлди. Демократик кайфиятдаги миллий мусулмон зиёлилари эса, унинг таргиботчиси ва собит курашчисига айланди. Туркистон такдири учун, миллий истиклол учун, эрк ва хурлик учун ВАТАН туйғусидек мукаддас туйғу калбининг тўридан жой олган миллатпарвар зиёлилар курашганди холос. Улар Тошкентда козок тилида «Бирлик тўғи», ўзбек тилида «Эл байроғи», «Улуг Туркистон», «Хуррият», рус тилида «Свободная Туркестан» газеталарини озодлик гоёларини таргиб килувчи минбарга айлантирганди.

Мухторият ҳукумати молиявий жихатдан никоятда огир ахволда эди. Турк шўронинг буйруги билан 1917 йилнинг декабридаёк Кўкондаги банклар пулини П. Г. Пол-торацкий шўро ҳукумати ихтиёрига олиб кетганди. Пулсиз колган мухториятчилар 60 миллион сўмлик заём чикардилар. Лекин бир бурда нонга зор халк заёмларни деярли сотиб олмади. Ҳукуматни киска вақтда молиявий жих,атдан оёкка тургазиш вазифаси долзарб масалалигича колаверди.

Ҳукумат харбий кучга ҳам эга эмас эди. Киска муддатда, жангавор куролли инки-лобчиларга тенг келадиган харбий кучни йигишнинг умуман имкони йўқ эди. «Кўкон кукумати харбий кучга мухтож эди», деб ёзади Турор Рискулов 1925 йили чоп этилган «Инкилоб ва Туркистоннинг ерли халклари» рисоласида. Ҳукумат Эргаш тўдасига суя-нишга мажбур бўлади, чунки, Кўкон воқеаларигача Эргаш гуруҳи Туркистондаги ягона куролли гуруҳ эди.

Инкилоб арафасида Туркистонда бир нечта ижтимоий катламлар мавжуд бўлиб, уларнинг дунёкараши ҳам, жамиятда тутган ўринлари ҳам, манфаат ва максадлари ҳам турлича эди. Амалда Туркистонни инкилобгача агдарилган подшо тузумининг собик амалдорлари, помешчик ва дворянлар бошкариб келди. Уларнинг кўпчилиги подшо армиясининг собик харбий хизматчилари эди. Чунки, Туркистон харбийлар кўлида бўлиб, хокимиятни ҳам харбий усулда, харбийлар бошқарди.

Иккинчи ижтимоий катламини Русиянинг очкўз буржуйлари ташкил этиб, улар

Тур–кистондаги эскича ишлаб чикаришни синдириш, лекин Туркистонни мустамлака, хеч бўлмаганда ярим мустамлака холда саклаб қолиш тарафдори эдилар. Айти пайтда улар ҳам Туркистон хом ашёсидан ажралиб қолишдан ўлгудек кўркарди.

Учинчи ижтимоий катламни эндигина шаклланаётган миллий савдо-саноат буржуй–лари ташкил кнларди. Улар миллий маблаг ўсишини, Туркистон ва Русия муносабатла-рини тубдан ўзгартиришни, иложини топса хокимиятни ўзлари бошқаришни орзу ки-ларди. Ўз навбатида, уларни ҳам ўнг ва сўлга ажратиш мумкин эди. Ўнларга ерли яхудий буржуйлари мансуб бўлиб, нозик масалаларда иккиланиб турарди. Бу сирага Фаргонада Потеляхов, Вадяев, Давидов, Самаркандда Фузайлов ва бошқалар мансуб эди. Сўлларга эса туркий халқлар ичидан чиққан махаллий бўржуйлар—Миркомилбой, Убайдуллахўжа, Мўминбой ва бошқаларни киритиш мумкин.

Тўртинчи гуруҳга ислом уламолари ва «муслмон мутаассиблари» мансубдир. Уларни ҳам ўз навбатида икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга Бехбудий, Мунавваркори сингари миллатпарвар, айти пайтда байналминалчи, ислом илмининг билимдон уламоларини киритсак, иккинчи гуруҳга реакцион кайфиятдаги ислом динини ўзига никоб қилиб олган хурофотчилар мансубдир.

Ва ниҳоят бешинчи катламга куйи табака вакиллари—ўртахол ва камбагал дехконлар, ишчилар қиради. Учинчи, тўртинчи катлам вакиллари орасидан демократик кайфи–ятдаги муслмон зиёлилари гуруҳи ажралиб чиқиб, ўз тақдирини халқ тақдири билан бирга боғлади. Улар ерли халқ фарзандлари учун жаҳид мактаблари очиб, миллий маданиятни кўтариш, хурликда яшаш тарафдори эдилар. Уларга рус зиёлиларининг тараққийпарвар қисми хайрихоҳ бўлди.

Туркистон ўлкасида Октябрь тўнтаришида етакчи ўрин тутган «онгли ва уюшган, инкилобий синф» бўлмиш, ишчилар синфи кам сонли эди. Борлари ҳам юкоридаги таърифга нолайик эди. (Инкилоб арафасида Туркистонда 21 минг атрофида ишчи бор эди.) Империя марказидан кўчириб келтирилган дехконлар қаби ишчиларга ҳам, ма-халлий ишчи кадрларга нисбатан кўшимча имтиёзлар белгиланганди. Пахта заводида ва бошқа корхоналарда ишлайдиган рус ишчисига тўланадиган ҳақ ўзбек ишчисига тўла-надиган ҳақдан икки баробар кўп эди. Масалан: Кизилкия кумир қонида «сартларга бир ойда 15—17 сўм, рус ишчиларига 30 сўм тўланарди». Подшо замонасидаёқ Туркистон-га кўчиб келган оврўпаликлар ва ерли халқ ўртасига миллий низо уруғлари сепилганди. Чунки бундан чоризм манфаатдор эди. Махаллий ишчилар, асосан қора ишларни, пахта заводларида тойланган пахталарни у ёқдан бу ёққа таширди, ёки тоғ-қон саноатида ҳам юк ташувчи бўлиб ишларди. Улар мавсумий ишчи ҳисобланарди. Инкилобий уюшқок-лик ва синфий онглилик қаби гоьлар хали уларга бегона эди.

Тарихчи олим П. Алексеенков «Кўкон мухторияти типни тўрт даврга бўлади.

«Тайёргарлик даври» ёки биринчи давр. Октябрь инкилобидан, (аслида Октябрь тўнтариши Тошкентда Петрограддагидан бир неча кун олдин бўлиб ўтган—Ш. Д.) Ўлка муслмонларининг IV Фавкуллодда қурултойигача, яъни октябрь ойининг охиридан 28 ноябргача.

Иккинчиси буржуазия раҳбарлиги даври. (Миллатпарвар демократик кайфиятдаги махаллий буржуа муслмон зиёлиларининг раҳбарлиги даври дейилса, ҳақиқатга тўғри бўларди—Ш. Д.) Ўлка муслмонларининг IV Фавкуллодда қурултойидан Эргаш бошчилигида хокимият тўнтаришига қадар, яъни 28 ноябрдан, 18 февралгача давом этган.

Учинчи давр бир неча кунгина давом этиб, аксилинкилобий кучларнинг енгилиши ва Эргашнинг кочиши билан тугайди.

Тўртинчи давр эса, Эргаш бошчилигидаги гурухнинг янги аксилинкилобий курашни бошлаб бериши. Туркистон тарихида бу курашга босмачилик кураши деб ном берилди ва неча йил давом этганлигини П. Алексеенков алохида таъкидлайди. Уз-ўзидан кўриниб турибдики, Туркистон тарихидаги энг конли ва фожиали давр хи-собланган «босмачилик» даври ва харакати КОНГА БОТИРИЛГАН «Кўкон мухториятиининг аччик меваси экан.

Шониёз Дониёров